

HARALD ZIMMERMANN

A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi szászok betelepítése*

Jóllehet a kortárs krónikások hallgatnak róla, megbízható forrásokból, oklevelekből tudjuk, hogy az erdélyi szászokat a 12. század közepén, II. Géza magyar király uralkodása idején hívták be és telepítették le Erdélyben.¹ Amikor a kilencvenes években egy pápai legátus, Gregorius de Sti. Apostoli bíboros III. Béla király kérésére leírta az 1191-ben a jövevények számára alapított szebeni Szent László prépostság illetékességi területét, arra hivatkozott, hogy a szóban forgó, hajdan lakatlan területet Géza király, Béla édesapja engedte át a telepeseknek: „... in deserto, quod sanctae recordationis Geysa pater suus [...] concesserat”. Majd amikor II. András király a Német Lovagrend Barcaságból, Brassó környékéről történő kiűzésével összefüggésben 1224-ben megerősítette hűséges erdélyi német hospesei szabadságait, szintén ezzel a pontos keltezéssel szembesülünk: „Accedentes igitur fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani [...] qua vocati fuerant a piissimo rege Geysa avo nostro.”²

Habár az erdélyi szászok a késő középkorban és azon túl egészen a 17. századig önkormányzatuk e legjelentősebb dokumentumának minden egyes szavát szinte valamennyi magyar királlyal megerősítették, különös módon Géza telepítési akciója feledésbe merült. Az itáliai Antonio Bonfini, Corvin Mátyás udvari történetírója nyomán a nemzetközi tudós közönség, a humanista tudomány és némi tétovázás után az erdélyi szászok tudósai is azt tartották az erdélyi szászokról, hogy ők Nagy Károly által áttelepített szászországi németek.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Die deutsch–ungarischen Beziehungen in der Mitte des 12. Jahrhunderts und die Berufung der Siebenbürger Sachsen*. In: *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici*. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Hrsg. von Konrad Gündisch. (= Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 20) Wien, 1996. 83–101.

¹ A következő gondolatok az 1991. október 27-én, a frankfurti Szent Pál templomban „Az erdélyi szászok nyolcszázötven éve” címmel megrendezett központi megemlékezésre írt ünnepi beszéd előkészületei keretében születtek meg. A tudományos jegyzetekkel ellátott előadás azután megjelent a *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1992. évi 15. számában (1–10. old.). Ezt megelőzően lábjegyzetek nélküli, rövidített változatot közölt a *Siebenbürgische Zeitung* 1991. november 15-i száma és a *Neue Kronstädter Zeitung* 1991. december 1-jei száma. A további értékezések 1993. január 30-án, a konstanzi Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte in Frankfurt/Main hesseni részlegének 200. ülésén kerültek megvitatásra. (Vö. a P. Wiegand által összeállított jegyzőkönyvvel).

² A két oklevél szövegét lásd: Zimmermann, F. – Werner, C.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1*. Hermannstadt, 1892. 2., 32. A legátusi oklevél megtalálható továbbá: Hagedener, O. – Haidacher, A.: *Die Register Innocenz' III.* 1. Publikationen der Abteilung für Historische Studien des österreichischen Kulturinstituts in Rom, 2. Abt. 1. 1964. 376. A királyi oklevél nyomtatásban megjelent még: Helbig, H. – Weinrich, L.: *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe 26 b. 1970. 536. Az oklevelet többek között Károly Róbert is megerősítette 1317-ben (lásd Zimmermann – Werner: *Urkundenbuch*, 322.), s ebből a példányból megtalálható egy a nagyszebeni levéltárban. Jómagam fénymásolatot használhattam.

Ezt megelőzően Gobelinus Personától eredt az a nézet, mely szerint a jövevények a barbár magyarok által Gyermek Lajos uralkodása idején foglyul ejtett és elhurcolt szászok, Willibald Pirkheimer és Philipp Melanchton pedig a népvándorlás korában Erdélyen átvonuló gótok maradékait látta bennük. Az is megesett, hogy a név hasonlósága miatt az erdélyi szászokat a Hérodotosz által említett szakákkal azonosították, akiket a 16. században a germánok között tartottak számon.³

Az erdélyi szászok eredetvitájának eldöntését a nyelvjáráskutatásnak köszönhetjük. Franz Xaver Feller, egy luxemburgi jezsuita, a felvidéki Nagyszombat egyetemének tanára 1768-ban egy, az észak-erdélyi Besztercén és a szomszédos Jád faluban tett látogatása alkalmával többé-kevésbé véletlenül nemcsak azt fedezte fel, hogy a lakosok az igényes stílusú beszélgetés alkalmával az újfelnémetet használják, hanem azt is, hogy leginkább a letzelburgi újalnémet nyelvjárásban lehet szót érteni velük. Akkoriban a nyelvi azonosság a szászokat is igencsak meglepte: *„L'étonnement de ces Saxones, ainsique le mien, fut extrême, quand nous decouvrimés l'identité de ces langues”* („A szászok megdöbbenése, akárcsak az enyém, hatalmas volt, amikor felfedeztük a két nyelv azonosságát) – ahogy a tanult jezsuita halála után kiadott útleírásában franciául lejegyezte, nem azért franciául, mert luxemburgi volt, hanem mert akkoriban – Erdélyben is – divatos volt ezen a nyelven megnyilvánulni.⁴ Azóta a germanisztikai kutatás az erdélyi szász nyelvjárást a Mosel vidéki frankkal azonosította. Sőt 1900 körül a nyelvjáráskutatás teljes túlbecsülése folytán úgy vélték, minden egyes erdélyi helység eredetét lehetséges azonosítani a luxemburgi „öshazában”. A második világháború után pedig Luxemburgban a nagyhercegi minisztérium egy tisztviselője azt indítványozta, hogy az Erdélyből elűzött vagy elmenekült német áttelepülőknél az ősi területen teremtse nek új hazát.⁵ Ez így is történt, jóllehet az eredetkérdés tisztázásában az interdiszciplináris együttműködésnek köszönhetően a kivándorlás területét már régóta sokkal szélesebb határok közé helyezték. Mindamellet az oklevelek az első erdélyi német telepéseket *Flandrenses*⁶ névvel illették még a szász elnevezés megjelenése előtt, ami természetesen megint csak egy általánosító megjelölés lehet a keleti német telepésekre vonatkozóan. Továbbá a liturgikus kutatás az erdélyi misekönyvek⁷ és kalendáriumok alapján megállapította, hogy legalábbis a papok, sőt talán a hozzájuk tartozó egész közösségek is, valószínűleg a kölni egyházmegyéből érkeztek az országba, vagyis pontosabban az Aachen és Lüttich közötti vidékről. Mintegy harminc évvel ezelőtt azonban újból felbuk-

³ Vö. Klein, K. K.: *Transsylvania*. 1963. 98., Rein, K.: *Siebenbürgisch-luxemburgische Begegnungen*. *Siebenbürgisches Archiv*, 5. (1966) 203. és Armbruster, A.: *Eine unbekannte mittelalterliche Ansicht über den Ursprung der Siebenbürger Sachsen*. *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, 2. (1972) 65.

⁴ A továbbiakban vö. Klein, K. K.: *Luxemburg und Siebenbürgen*. *Siebenbürgisches Archiv*, 5. (1965) 1.; Nägler, Th.: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979. Luigi Ferdinando Conte di Marsili (1658–1730), az osztrák hadsereg szolgálatában álló, bolognai származású ezredes és természettudós egyik utazása alkalmával már Feller előtt megállapította a dialektusbeli hasonlóságot: „... Saxonica, a vera Germanica, ita fere ut Belgica.” A Marsili egy ki nem nyomtatott kéziratából származó idézet: Amaldi, M. E.: *La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Fernando Marsili*. *Publicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale*, 2. 20. vol. Rom, 1930. 43. Köszönettel tartozom Josef Wolf úrnak, a tübingeni Donauschwaben-Institut munkatársának a rávezető információért. Marsilivel kapcsolatban vö. Wurm, H., in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, 3. 1979. 107.

⁵ Ezzel kapcsolatban vö. Zikeli, H.: *Der „Bertrand-Plan” und sein Scheitern*. *Siebenbürgische Zeitung*, 42. 1992. április 15. 13.

⁶ Ez áll a második jegyzetben idézett legátusi oklevélben is, a „Saxones” elnevezést pedig csak 1206-ban említik először, lásd Zimmermann–Werner, *Urkundenbuch*, 9.

⁷ Reinerth, K.: *Das Heltauer Missale*. 1963. és Reinerth, K.: *Missale Cibiniense*. 1972.

kant és nagy port kavart a korábbi, először 1896-ban megfogalmazott feltételezés, hogy a magdeburgi egyházmegyével is kimutathatók liturgikus kapcsolatok. E szerint az 1147-ben Északkelet-Európába a szlávok ellen vezetett keresztes hadjárat kiábrándult résztvevői lehetnek azok, akik először követték Géza király Magyarországra és Erdélybe hívó szavát, így valószínű, hogy a nyugati telepesek, a „flandriaiak” (*Flandrenses*) átmenetileg az Elba vidékén tartózkodtak – az események legkorábbi kezdőpontja talán a 12. század eleje, Adelgot magdeburgi érsek nevezetes felhívása 1108-ból, ami a németek keleti előretörését vezette be. Úgy tűnik, hogy ez a nézet megmagyarázná a telepesek későbbi „szász” elnevezését, s az 1147-es dátum is jól összeegyeztethető a betelepülés oklevelek által megerősített időpontjával II. Géza király uralkodása idején.⁸

1847-ben Erdélyben *Streifzug durch den Ardennenwald*, azaz Vándorlás az Ardenneken át címen közreadott tanulmányában nem csekélyebb személyiség, mint Wilhelm Wattenbach azonosított egy Brazi Anselm nevű lovagot, a stabló⁹ kolostorhoz tartozó, Lüttichnél¹⁰ fekvő Logne várának várnagyát, aki egy stabló⁹ oklevél tanúsága szerint 1103-tól „in Ungariam ire disponens” megváltotta a kolostorhoz fűződő hűbéri szolgálatait. Őröla azt feltételezik, hogy az első keresztes háború résztvevőjeként vagy kevéssel azután vonult át Magyarországon, megismerte a vidéket, és ahelyett, hogy hazájában maradt volna, inkább a keletre vándorlás nyújtotta jobb lehetőségeket választotta. A germanisták is egyetértettek ezzel a nézettel, s megállapították, hogy a „Braz” nevet akkoriban hosszú és mély „a”-val ejtették, úgy, mint Broosnak, azaz Szászvárosnak, az erdélyi Szászföld legnyugatibb városának, tehát az Erdélyen belüli keleti irányú népmozgás kezdőpontjának nevét, s Brazt Szászváros alapítójának tartották.¹¹ „Broostól Draasig – Szászvárostól Darócig” („a Waras usque in [...] Daraus”) – így írja körül II. András 1224-es szabadságlevele az erdélyi szász telepesek területét, az ún. „Királyföldét”, ahol „*unus sit populus et sub uno iudice censeantur*”.¹² Még nyilvánvalóbb az egybeesés az *Annales Rodenses* esetében: az Aachenhez tartozó klosterrathi apátság¹³ évkönyveiben az 1148-as évnél található a bejegyzés, mely szerint a Merksteini¹⁴ területén földbirtokos Ritzerfeldi Hezelo lovag eladta birtokait a merksteini apátságnak, „*profectus in Ungariam*”, ahol a krónikaíró értesülései szerint életét is befejezte („*ubi finivit et vitam*”). Az elhamarkodott találgatások szerint Szászföld közepén, Medgyestől keletre még halála előtt megalapította Hetzeldorfot, magyarul Ecelt, azt a hely-

⁸ A sziléziai köztes haza hipotézise A. Meitzentől származik, ezt pedig A. Scheiner erdélyi szász nyelvjárás-kutató az 1920-as években Felső-Szászországra módosította. A vita mai állásával kapcsolatban még vö. Schwartz, E.: *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen*. 1957. 148., továbbá a Reinerth, K.: *Über Wendenkreuzzug und Südosstsiedlung* és Kahl, H. D.: *Vom Wendenkreuzzug nach Siebenbürgen* közötti ellentmondást, mindkettő in: *Siebenbürgisches Archiv*, 8. (1971) 63., 162., valamint a két tanulmányban megnevezett régebbi irodalmat. Adelgot felhívására vonatkozóan vö. Beumann, H.: *Kreuzzugsgedanke und Ostpolitik im hohen Mittelalter*. In: *Wege der Forschung*, 7. (1963) 129.

⁹ Az említett helyek, Braz és Stablo a mai Belgium területén találhatók (a ford.)

¹⁰ Liège (a ford.)

¹¹ Vö. még Wattenbach, W.: *Ein Streifzug durch den Ardennerwald*. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1. (1854) 81–87.; Klein, K. K.: *Saxonica Septemcastrensia*. 1970. 160.; Mark, R.: *Sind Anselm von Braz und Hezelo von Merkstein die ersten Siebenbürger Sachsen?* *Siebenbürgisches Archiv*, 8. (1971) 261.; Nägler, Th.: *Zur Auswanderung aus Niederlothringen: Anselm vom Braz*. In: *Forschungen zur Volks- und Vaterlandskunde*, 23. (1980) 107.

¹² Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 34.

¹³ Klosterrath vagy más néven Rodluc Aachentől északra eső település, ahol 1104-ben az ágostonrendi szerzetesek alapítottak kolostort. (A ford.)

¹⁴ A ma Németország területén található település, melynek hűbérura a klosterrathi apát volt, a 11–12. században a Rode várát és Klosterrathot is bíró Saffenberg család birtoka volt. (A ford.)

séget, amelyet 1283-ban említenek először az oklevelek „villa Eczelini” néven.¹⁵ Sajnálatos azonban, hogy mind a Brazi Anzelmre, mind a Merksteini Hezelóra vonatkozó források csupán Magyarországot jelölik meg a kívándorlók által célba vett országgént, mintha Erdélyről mit sem tudnának.

Az erdélyi német telepítések időpontja mindenesetre 1186 előttre tehető, hiszen a röviddel azelőtt özvegységre jutott III. Béla király, II. Géza fia ebben az esztendőben kérte feleségül VII. Lajos francia király lányát, s ennek kapcsán az illendőség szabályainak megfelelően nyilvánosságra hozta jövedelmeit, ezek között pedig tetemes összeget tett ki az erdélyi hospesek adója: „*de alienis hospitibus [...] de Ultrasylyas XV milia marcarum*”. Mindez arra enged következtetni, hogy az idegenből ideszakadt vendégek települései már léteztek egy ideje, s virágzásnak is indultak. Az érdekesítő irat csupán 16. századi átíratban maradt ránk, ám bizonyosan valódi, amire éppen jellegzetesen hibás latinsága alapján következtethetünk.¹⁶

Forduljunk tehát a II. Géza idején, az 1141–1162 közötti esztendőkből zajló telepítés oklevelek által tanúsított időpontja felé. Az uralkodónak a telepések behívásában játszott kiemelkedő szerepét látszik megerősíteni az a tény, hogy Erdélyben a jövevények rendelkezésére bocsátott föld Broos (Szászváros) és Draas (Daróc) között *fundus regius*, azaz királyi birtok volt,¹⁷ a Géza által kezdeményezett telepítés pedig András király kiváltságlevelében is kifejezésre jut: „*vocati fuerant a piüssimo rege Geysa*”.¹⁸ Ha azonban abból indulunk ki, hogy egy király nem toborozhatott telepéseket külföldön minden további nélkül, hanem ennek érdekében megegyezésre kellett jutnia a hatalom ottani birtokosával vagy birtoko-

¹⁵ Vö. Schünemann, K.: *Die Stellung Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 57. (1934) 10. Az Annales Rodenses már nyomtatásban is megjelent: Boeren, P. C. – Panhuysen, G. W. A.: *Annales Rodenses*. Assen, 1968., ebben Hezelóra vonatkozóan lásd a 100. oldalt. Mindez már ismert volt Hanneheim számára is, lásd Hanneheim, J.v.: *Ungarn unter Bela II. (1131–1141) und Geisa den II. (1141–1161) in seinen Beziehungen zu Deutschland*. Hermannstadt, 1884. 23., 49. jegyzet. Klosterrathról tudósítanak Deutz, H.: *Geistliches und geistiges Leben im Regularkanonikerstift Klosterrath im 12. und 13. Jahrhundert*. 1990. és Gärtner, W.: *Das Chorherrenstift Klosterrath in der Kanonikerreform des 12. Jahrhunderts*. Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 97. (1991) 33–220. A „villa Eczelinire” vonatkozóan: Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 145.; „villa Eczelini” néven tűnik fel a helység 1359-ben, in: Zimmermann, F. – Werner, C. – Müller, G.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 2. Hermannstadt, 1897. 157. A település tulajdonképpen nem is Erdély azon vidékén fekszik, ahol a németek először telepedtek meg, hanem az ún. „két szék” területén, Medgyes és Selyk környékén, Nagyszebentől északra, melyek betelepítése csak az 1241-es tatárjárás után, a 13. század második felében következett be, mint ahogyan Hetzeldorfé is 1283-ban szerepel először oklevélben; vö. Nägler: *Zur Auswanderung*, 155. A korai idők magyarországi német telepeseiről ad felvilágosítást Schünemann, K.: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. 1923.

¹⁶ Vö. Binder, P.: *Ein dokumentarischer Hinweis auf die „hospites” in Siebenbürgen (1186)*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 19. (1976) 37. A szöveg német fordítása hozzáférhető: Wagner, E.: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. 1981. 434. [Magyarul: Kristó Gyula – Makk Ferenc: *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981. – a ford.]

¹⁷ Megítélésem szerint a kifejezés középkori oklevelekben nem fordul elő és inkább a korai jogi terminológiából származhat. Az elképzelés alapja az, hogy a pusztaság „királyi föld” lehet, s az oklevelek tanúsága szerint telepítés lakatlan területen (*desertum*) folyt. Ezzel kapcsolatban vö. Nägler, Th.: *Zum Gebrauch des Ausdrucks Terra deserta in einigen Urkunden des 12./13. Jahrhunderts*. Muzeul Brukenthal Sibiu, Studii și comunicări, Arheologie istorie, 18. (1974) 51–60. Vö. továbbá Tartler névtelenül megjelent védőiratával (Tartler, J.: *Das Recht des Eigenthums der sächsischen Nation in Siebenbürgen auf den ihr vor mehr als 600 Jahren von ungarischen Königen verliehenen Grund und Boden*. Wien, 1791., különösen 78.)

¹⁸ Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 34.

saival, ami konfliktushelyzetben csak nehezen valósulhat meg, akkor fel kell tennünk azt a kérdést, vajon mikor jöhetett létre leginkább ez a megegyezés.

Magyarország a 12. század közepe, II. Géza uralkodásának ideje vészterhes és nyugtalan időszak volt, mely a tizenegy évesen uralomra jutott király fölött gyakorolt gyámság éveivel kezdődött. Más trónkövetelők is akadtak, mindjárt a kezdet kezdetén az apa egyik unokatestvére, azután a király saját testvérei, akiket az ifjú király szemlátomást energikus kormányzása ellen zúgolódó hazai ellenzék támogatott. Ezek a trónkövetelők külföldön találtak pártfogókra, mindenekelőtt Bizáncban, de Németországban is, úgyhogy az ország belső nehézségeihez külpolitikai problémák is társultak.¹⁹

Ha áttekintjük II. Géza uralkodásának idejét, és kapcsolatokat keresünk a Német Birodalommal, akkor természetesen a III. Konrád által vezetett kereszties sereg 1147 nyarán zajló magyarországi átvonulása jut először eszünkbe. Ha a források nem is tudósítanak kimondottan erről az eseményről, minden bizonnyal találkozott egymással a két király, mindamellett a kortárs szentföldi történetíró, Türoszi Vilmos arról is tud, hogy a németek a magyarok és a magyar király által „*honorifice tractati sunt*”²⁰ Az akkoriban mostohafivére kíséretében Magyarországon átutazó német krónikás, Freisingi Ottó szemében Magyarország „*tamquam paradysus Dei*”²¹ volt. Természetesen a német keresztiesek – a feltételezések szerint legalább ötvenezer ember, ám néhány fantáziadús forrás még ennél is többről beszél, s a létszámot a lehetetlenségig fokozva egymillióig növelik²² – magyarországi átvonulásuk alkalmával nem mindenütt és nem minden esetben viselkedtek illendően és az irányukban tanúsított vendégszeretetnek megfelelően. Erőszakos cselekedetekről is szó esik, de máskülönben is egy egész hadsereg áthaladása az oly paradicsominak tetsző ország számára komoly megpróbáltatást jelentett, már csak logisztikai okokból is, így például az ellátás szempontjából. Konrád király minden bizonnyal nem csupán természetbeni juttatásokat, hanem pénzt, egyfajta kereszties adót is követelt a magyaroktól és királyuktól, ami már-már zsarolásszámba ment, hiszen kíséretében jelen volt az elűzött magyar trónkövetelő, Borisz is. „*Rex autem Hungarius sciens se posse vincere facilius auro quam ferro multam pecuniam inter Alemannos effudit et eorum impetum evasit*” – kommentálja az

¹⁹ Az elmondottakkal kapcsolatban vö. Hannenheim jéni disszertációját (lásd 15. jegyzet). Kevésbé bőséges ellenben Mezey L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert*. In: Vorträge und Forschungen (a továbbiakban: VuF) 12. 1968. 255–272. Továbbá vö. Kosztoľnyik Z. J.: *From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196). Hungarian Domestic Policies and their Impact upon Foreign Affairs*. New York, 1987. és Makk F.: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1989.

²⁰ *Wilhelm von Tyros XVI* 19. Kiadta, H. E. Mayer–G. Rösch. In: Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 63a köt. 1986. 741. A német kereszties hadsereg magyarországi vonulásáról lásd még: Bernhardt, W.: *Konrad III*. In: Jahrbücher der deutschen Geschichte, 1883. 600. Általában a kereszties hadjáratoknak a németek délkeleti irányú kolonizációja terén betöltött szerepével kapcsolatban vö.: Popa, N.: *Kreuzzüge als Quelle einer Ansiedlung in Siebenbürgen*. Forschungen zur Volks- und Vaterlandskunde, 32. (1989) 111–116. és Klusch, H.: *Zur Siedlungsfrage der Siebenbürger Sachsen*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 30. (1987) 89., melyben az a merész elképzelés látott napvilágot, hogy a Kárpátoktól északra és délre fekvő első német telepek alapítói Amieni Péter kíséretének a szerbiai átvonulás alkalmával legyőzött és fogságba ejtett tagjai közül kerülhettek ki.

²¹ Otto von Freising: *Gesta Friderici I*, 32. Kiadta G. Waitz–B.v. Simson: Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum (a továbbiakban: MGH SS rer. Germ.) 46. 1912. 49. [Magyarul: Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei. In: Bertényi Iván (szerk.): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Budapest, 2000.] Lásd még: Fügedi E.: *Das mittelalterliche Ungarn als Gastland*. VuF 18. 1975. 477.

²² Jahn, H.: Die Heereszahlen in den Kreuzzügen című 1907-es berlini disszertációja csupán a harmadik és negyedik kereszties hadjáratról foglalkozik, mégis alapot szolgáltat az összehasonlításra.

eseményeket egy kortárs francia krónikaíró.²³ Még Freisingi Ottó beszámolójába is csúf hangok keverednek: csodálta Isten nagylelkűségét, hogy egy ilyen szép ország („*tam delectabilem terram*”) nem embereknek, hanem emberi szörnyetegeknek („*ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstris*”) adatott. Még ha találhatunk is magyarázatot Ottó félresiklott megjegyzésére, akkoriban talán valóban nem volt megfelelő a hangulat bármiféle egyeztetésre, különösen nem egy telepítési akció egyeztetésére²⁴.

Mindazonáltal Ottó Magyarországról mint a lehetőségek földjéről és „Isten Paradicsomáról” alkotott véleménye a kereszties háború után közismert lehetett Németországban, talán még Aachen vidékén is, ahonnan Merksteini Hezelo már 1148-ban elindult Magyarországra. A VII. Lajos király vezette francia kereszties sereggel, amely csupán 1147 nyárutóján gyűlt össze birodalmi területen, a lotharingiai Metzben, bizonyára kelet felé vonult még néhány kereszties a lotharingiai hercegségből és a birodalom nyugati területeiről a németek nyomában, át Magyarországon, ahol a feltételezések és mindenekelőtt saját krónikáisaik tanúsága szerint a franciák sokkal jobban viselték magukat, mint a németek, habár a már említett magyar trónkövetelő ebben az esetben is megpróbálta elérni VII. Lajosnál azt, amit III. Konrádnál nem sikerült.²⁵

A szerencsétlen kereszties hadjárat után és azt követően, hogy III. Konrád 1149 elején visszatért Németországba, a magyar királyt Franciaország és a dél-itáliai normannok szövetségében találjuk a császárságok ellenében, melyek szintén szövetségben álltak egymással, s nyugat, illetve dél felől fenyegették Magyarországot. A Géza által megkötött szerződés időpontját sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni.²⁶ Politikai szempontból nem szabad túlértékelni azt, hogy Konrád a Manuel császárral 1148-ban Szalonikiben megkötött szövetség után nem a magyarországi szárazföldi utat választotta, hanem az adriai tengeri úton tért haza, hiszen Barbarossa Frigyes, akit még saját visszaindulása előtt nagybátyja, Konrád küldött haza, 1149 elején nem riadt vissza a magyarországi útvonal választásától sváb kíséretével.²⁷ A normann–francia szövetséget 1149 júliusában hozták tető alá, amikor VII. Lajos király Calabriában megszakította szintén tengeri úton történő hazautazását. Jórészt a véletlennek köszönhetően tudjuk – méghozzá egy olyan testamentumból, melyet Bélának a szicíliai udvarba küldött magyar követe jegyzett le utazása előtt –, hogy Géza küldöttséget („*verba legationis*”) menesztett II. Rogerhoz („*Rogero regi Sicilie, Apulie Capueque*”)²⁸. Ebből Magyarország csatlakozására következtethetünk a francia–normann szövetséghez, ám hogy ez már 1149-ben megtörtént-e, amikor már feltehetőleg értesültek Magyarorszá-

²³ Odo von Deuil (Odo de Deogilo): *De profectioe Ludovici VII. regis Fancorum in Orientem*. Kiadta G. Waitz. MGH SS 26. 1882. 62.

²⁴ Otto von Freising: *Gesta*, 50. Vö. még a 12. oldallal és Gerhoh von Reichersberg hasonló véleménynyilvánításával a 9. oldalon. A magyarországiak szemében rossz emlékezetű német kereszties seregről tesz tanúságot a 14. század közepéről származó magyar Képes Krónika is, amelyben a 60b jelzetű lapon egy miniatúra található, amely egy magyar fíjászt ábrázol, amint éppen a keresztiesekre céloz; vö. a faksimile kiadással, (Bilderchronik, Hanau, 1968.)

²⁵ Vö. Bernhardi: *Konrad III.*, 601., 606. A kereszties seregek átvonulásával kapcsolatban még vö. Berry, V. G.: *The Second Crusade*. In: *A History of the Crusades* 1. Ed. K. M. Setton, Philadelphia, 1958. 483.

²⁶ Lásd még Makk: *The Árpáds*, 44. és Vollrath, H.: *Konrad III. und Byzanz*. Archiv für Kulturgeschichte, 59. (1977) 324. és Niederkorn, J. P.: *Die Mitgift der Kaiserin Irene. Anmerkungen zur byzantinischen Politik König Konrads III.* RHM 28. 1986. 125., amely szerint a „thesszaloniki szerződés” csak egy korábbi megállapodás eskü által történő megerősítése volt.

²⁷ Böhmer–Opll: *Regesta Imperii IV*, 2/1. 1980. (=BOM) 43.

²⁸ Erdély L.: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* 1. Budapest, 1902. 602. Makk az eseményt 1152-re helyezi (Makk: *The Árpáds*, 56.), míg Rassow az 1149–1154 közötti időszakot teljes egészében lehetségesnek tartja. Rassow, P.: *Honor Imperii*. 1961. 41.

gon a fenyegető szaloniki német–bizánci szövetségkötésről, vagy csak 1151 végén, egy Magyarország ellen irányuló bizánci támadás idején, vagy valamikor máskor, 1149 és 1154 között, erről eltérő véleményeket olvashatunk a szakirodalomban.

A német–magyar kapcsolatban nem állt be változás III. Konrád 1152 februárjában bekövetkezett halála és Barbarossa Frigyes németországi trónra lépése után sem.²⁹ Sőt nem sokkal azután háború kitörése is fenyegetett, amit Freisingi Ottó szerint csak a német hercegek akadályoztak meg.³⁰ III. Jenő pápa is bekapcsolódott, s 1152 elején magyarországi követi megbízást adott az akkoriban Itáliában nála időző Gerhoh von Reichersbergnek, ami ugyan sosem teljesülhetett, mivel Géza a bajor prépost sértő megjegyzései miatt megtagadta tőle a beutazási engedélyt. Erről Gerhoh egyik 1153-ból származó teológiai munkájában győződhethünk meg, melyben mintegy mellékesen Magyarországot „*terra barbarica vix nominetenus christianorum principum dominio subdita*” és királyát „*rex immitis ac barbarus*” megjelöléssel illeti. Nem lehetett kevésbé lesújtó korábbi véleménynyilvánítása sem, melyre a magyar király sértetten reagált.³¹ A két birodalom közötti politikai feszültség és a fenyegető helyzet tehát továbbra is fennállt, még ha a bizánci Manuel császárnak nem is sikerült nyugati szövetségeseit egységes, Magyarország számára bizonyosan romlást hozó kétfrontos háborúra sarkallni, mint ahogyan erre még 1156 nyarán kísérletet tett.³²

Barbarossa Frigyesnek akkoriban egyéb gondjai támadtak, főképp Itáliában. Így került sor arra, hogy 1157 nyarán a Staufok egyik legragyogóbb diplomatája, Prágai Dániel püspök személyében egy császári küldött jelent meg Géza királynál, és ezt a német küldöttséget már 1157 őszén a würzburgi udvari tanácson vizsongozták, majd még egyszer 1158 januárjában Regensburgban egy pompás magyar küldöttség révén, melynek élén két nyugat-magyarországi ispán és egy püspök állt. Mindezek eredményeként 1158 nyarán egy hatszáz magyar íjászból és lovashból álló kontingens vett részt a Milánó elleni harcban. Sőt 1159 elején egy újabb magyarországi küldöttség útján a császár számára további segédesapatokat helyeztek kilátásba, bár azok megérkezéséről és itáliai beavatkozásáról a továbbiakban semmit sem hallunk.³³

Amikor az esztendő végén Rómában megtörtént az ellentmondásos pápaválasztás, és kezdetét vette az egyházszakadás, Magyarország hamarosan a császár ellenlábasa, III. Sándor hűségére tért. Az 1160 februárjában Páviában megtartott császári zsinaton Géza követei útján képviseltette magát, a német udvarban azonban bizonyára felismerték, hogy milyen bizonytalan partner a magyar király, s ezért Prágai Dániel püspök ismét Magyarországra utazott császári követségben, és őt 1161-ben még további két küldött követte. A magyar király az új esztergomi érsek, Lukács befolyása alatt állt, aki elvégezte a párizsi egyetemet, majd III. Sándortól főpapi palliumot kapott, urát pedig a szikzmával kapcsolatban tartózkodó magatartásra ösztönözte.³⁴ Legkésőbb 1161 elején Géza a VII. Lajos francia királyhoz,

²⁹ Lásd még Goez, W.: *Barbarossas Weg zur Königskrone*. Jahrbuch für fränkische Landesforschung, 82. (1992) 61.

³⁰ 1152. június 29-re vonatkozóan lásd: BOM 95.

³¹ Az idézeteket vö. *Gerhohs Commentarii in Psalmos*. Hrsg. E. Sackur. Monumenta Germaniae Historica Libelli de litera 3. 1897. 463. és még Classen, P.: *Gerhoh von Reichersberg*. 1960. 137., 419. Classen úgy véli, hogy Gerhoh megnyilvánulásai a Staufok és Árpádok közötti házassági megállapodás lemondásával állnak összefüggésben.

³² BOM 105., 408.

³³ Vö. BOM 471., 486., 517., 576., 678., 740. Dániel püspökkel kapcsolatban vö. Hilsch, P.: *Die Bischöfe von Prag in der frühen Stauferzeit*. 1969., különösen 86.

³⁴ Vö. Holtzmann, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn*. Bonner Historische Forschungen, 6. (1957) 148.; Makk: *The Árpáds*, 74. és még BOM 822., 840., 862., 992., 1107.

III. Sándor védelmezőjéhez fűződő régi szövetséget is felújította, sőt közös fellépést ajánlott Németország ellen: „Ezért biztosítom testvéri barátságodat arról, hogy amennyiben az említett császár ellened vagy birodalmad ellen valamely rosszat forralna, én földjét fegyveres kézzel pusztítva megtámadom („*ego regnum eius in manu forti devastando aggrediar*”), és ugyanezt várom el tőled mint barátomtól”.³⁵ Géza elutasította ellenben a Barbarossa által felkínált házassági szerződést – a későbbi Szent Erzsébethez hasonlóan egy magyar királylányt kellett volna menyasszonyként Tübingiába küldeni –, ugyanígy az újabb íjászok Itáliába vezénylését is.³⁶

Géza uralkodásának utolsó éve ismét a Német Birodalomtól való eltávolodás éve volt, és kimondottan az a benyomásunk, hogy már korábban is ez felelt meg leginkább a magyar politikának, s csak kénytelen-kelletlen, időlegesen lehetett másképp, mint például 1157–1158-ban. 1162. május 31-én a mindössze harmincegy éves Géza váratlanul elhunyt.

Ahogy már szó volt róla, azokban az évtizedekben a Magyarország és a Birodalom közötti feszültségekhez nem csekély mértékben járult hozzá az, hogy a Staufok birodalmában a magyar trónkövetelők gyakran részesültek szívélyes fogadtatásban, sőt még támogatásban is. Géza előzékeny magatartása Barbarossa Frigyessel szemben 1157 végén, majd a magyar segédcsapatok Lombardiába küldése 1158 nyarán talán szintén azzal hozható összefüggésbe, hogy Géza néhány hete, talán hónapja fiatalabb öccsét, Istvánt a német udvarban tudta, aki állítása szerint azért menekült oda, mert a király üldözte őt, s még élete is veszélyben forgott. A két fivér küldötteik útján vagy személyesen vádolta meg egymást a császár előtt, aki azonban bölcsen visszautasította, hogy döntőbíró legyen.³⁷ Kevésbé valószínű, hogy a magyarországi hatalom megosztására gondolt volna, mint ahogyan azt a források állítják.³⁸ Ez csak az uralmon levő magyar király elleni fegyveres fellépés révén valósulhatott volna meg, amire kevéssel a második itáliai hadjárat előtt egyáltalán nem volt idő, s ne gondoljunk Barbarossa zsarolási szándékára se, hiszen akkor nem engedte volna el Istvánt Bizánca.³⁹ Odamenekült nem sokkal később Géza egy másik testvére, László is, és amikor azt halljuk, hogy Géza nagybátyjának, Belus magyar nádornak menekülnie kellett az országból, mert a király elleni összeesküvéssel vádolták, akit a fiatalabb István herceggel váltottak volna fel, akkor mindez arra enged következtetni, hogy Géza és kormányzása nem örvendett túlzott népszerűségnek.⁴⁰ Még akkor sem, ha nem adunk hitelt minden vádnak, amelyek a források szerint külföldön keringtek róla, és amelyek Gerhoh von Reichersberget is arra indították, hogy Gézában *rex immitis ac barbarus* lásson anélkül, hogy személyesen is ismerte volna őt.

A német telepesek, akiket Szent István országába hívtak, valószínűleg semmit sem hallottak minderről; máskülönben talán nem is jöttek volna. Az ő emlékezetükben Géza, a „*püissimus rex*” úgy élt tovább, mint ahogyan unokája, II. András 1224. évi, újra és újra megerősített adománylevelében nevezték.

Belus, aki Ilonának, Géza szerb édesanyjának testvére volt és mindketten Uros szerb nagyzsupán gyermekei, már Géza édesapja, Vak Béla (1131–1141) uralmodása idején, majd az 1141–1146 közötti években, az ifjú király kiskorúsága alatt a magyar politika meghatá-

³⁵ Forrás: Bouquet: *Recueil des historiens des Gaules et de la France* 16. 1878. 27. Továbbá vö. Szentpétery I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae* 1. Budapest, 1923. Nr. 95.

³⁶ BOM 992.

³⁷ BOM 517. és lásd még Makk: *The Árpáds*, 66.

³⁸ Otto: *Gesta*, 182.

³⁹ Makk: *The Árpáds*, 69.

⁴⁰ Kézenfekvő magyarázatok az időpont meghatározásához: Makk: *The Árpáds*, 66., 76. Eszerint IV. István szökése 1157-re, II. Lászlóé 1160-ra esik, Belus nádorságára pedig 1157-től utalnak a források.

rozó alakja volt. Aki ragaszkodni kíván ahhoz, hogy 1991-ben valóban az erdélyi szászok betelepülésének nyolcszázötvenedik évfordulóját ünnepeltük, az Belusnak tulajdonítsa az érdemet, ne pedig az 1141-ben csupán tizenegy éves királynak. Így tett példának okáért Friedrich Müller-Langenthal erdélyi szász történész és későbbi szász püspök egy 1941-es megemlékező beszéd alkalmával, amikor Belust rendkívüli, „nagyvonalú európai államférfiként” ünnepelte. 1146 szeptemberében véget ért a gyámok kormányzása, amikor is Gézát nagykorúsították, Belust pedig a nádori szerepbe szorították vissza. Ekkoriban azonban Magyarország válságos időket élt át.⁴¹

Az említett Árpád-házi herceg, Borisz, aki egy orosz hercegnőtől született Oroszországban, miután anyját házasságtörés miatt visszaküldte hazájába férje, Könyves Kálmán magyar király (1095–1116), kétséges származása ellenére megnyerte magának és állítólagos igényeinek a német udvart. Igaz ugyan az is, hogy ugyanezen követeléseit röviddel azelőtt Borisz unokafivérének, a hatalmon lévő Vak Bélának szolgálatkész magyar tanácsosa a király óhajának megfelelően visszautasította, s ezzel egy időben törvénytelen születését is megerősítették.⁴² Még ha III. Konrád német király ki is vonta magát a magyar trónvitából, éppúgy, mint később Barbarossa Frigyes tette II. Géza és öccse, István összetűzésével kapcsolatban, Borisznak 1146 húsvétján ausztriai segítséggel mégis sikerült elfoglalnia Pozsonyt. S mivel a várost rövidesen megint fel kellett adni, a konfliktus Ausztria és Magyarország között dúló háborúvá fajult. 1146 szeptemberében a Lajta menti csatamezőn az ifjú Gézát lovaggá ütötték és karddal övezték fel, aki ezután győzelemre vezette seregét a Babenberg családból származó Jasomirgott Henrik ellen,⁴³ állítólag elsősorban a besenyő segédsapatoknak köszönhetően, melyek külleme és harcmódora oly szörnyű emlékként élt Henrik testvérében, Freisingi Ottóban. Ő – paphoz fölöttébb méltatlan módon – semmi esetre sem *sine ira et studio* tudósít erről a háborúról, bár éppen Isten segítségével remél bosszút e vereséért: „... cuius rei [...] ultio nondum facta Deo opitulante [...] expectatur”. A magyar „barbárok”, ama „emberi szörnyetegek” iránti ellenszenvé is valószínűleg innen ered, akik Isten kifürkészhetetlen döntése folytán a paradicsomi Magyarhont lakják, és azt segítőkkel rettegést keltve védelmezik. Amennyiben 1145-ben a pápa vagy az általa júniusban Németországba küldött Dietwin bíboros azt sugalmazta, hogy Magyarország keresztény hitre térítését hajdan, Szent István idején lényegében az akkori II. Henrik német király mozdította elő, mint ahogyan ez III. Jenő pápa 1146. március 11-én kelt kanonizáló bullájában is olvasható, akkor ez éppen a nyilvánvaló túlzás miatt azt a sejtelmet ébreszti bennünk, hogy a német fél fölényben érezte magát a magyarokkal szemben.⁴⁴

⁴¹ Kosztolnyik fentebb idézett könyvében csak mintegy mellékesen említi Ilonát és Belust a 101. és 120. oldalon, s a 113. oldalon az „erdélyi királyi telepítési politika” vonatkozó forrásainak látványos hiánya kapcsán sem tesz róluk említést. Vö. Müller kijelentésével, in: Müller, F.: *Die geschichtliche Rolle der Deutschen Siebenbürgens im Blick auf neue Forschungsergebnisse*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, 64. (1941) 192.

⁴² Boriszra vonatkozóan lásd fentebb a 7. oldalt, továbbá: Font M.: *Fattyú volt-e Borisz?* Interpress Magazin, 8. (1984) 22–26.; Makk F.: *Borisz, egy XII. századi trónkövetelő*. Acta universitatis de Attila J. nominatae, Acta antiqua et archeologica, Supplementum VI. Szeged, 1987. 61–65.; Kosztolnyik: *From Coloman*, 101.

⁴³ Bernhardi: *Konrad III.*, 496.; Kosztolnyik: *From Coloman*, 116.

⁴⁴ Vö. Otto von Freising: *Gesta*, 53. A magyar segédsapatokként szolgáló besenyőkről lásd még: Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. 1972. 115. II. Henrik megítélésével kapcsolatban vö. Hoffmann, H.: *Mönchskönig und rex idiota. Studien zur Kirchenpolitik Heinrichs II. und Konrad II.* MGH Studien und Texte, 8. 1993., jöllehet itt elsősorban csak a Bamberg, illetve a III. Konrád által szorgalmazott kanonizációval foglalkoznak. Vö. továbbá: Klauser, R.: *Die Heinrich- und Kunigundenverehrung im mittelalterlichen Bistum Bamberg*. 1957. és Bernhardi: *Konrad III.* 477. A kanonizációs bullával kapcsolatban vö. Brackmann, A.:

Tehát legkésőbb 1146-tól feszültség mutatkozik Magyarország és a Birodalom között, melyet a német kereszties hadsereg 1147 nyarán zajló magyarországi átvonulása idején is csak alig-alig lepleztek. Mint már említettük, Borisz előbb a német, majd a francia sereghez csatlakozott, bár szemlátomást mindkét helyen csupán kényszerítő eszközként és a magyar kormányzat által a kereszties seregek átvonulása idején tanúsított helyes magatartás garanciájaként számítottak rá. Ha a magyar történetírásban a franciák jobb színben tűnnek is fel, mint a németek, ez inkább a későbbi magyar–francia szövetséggel magyarázható.

Borisz herceg Géza trónutódlása ellen a Birodalomban folytatott mesterkedéseivel már a kezdetektől, 1141-től számíthatunk, s praktikáinak szemlátomást volt is némi sikere, hiszen joggal tekinthetjük ellenintézkedésnek azt, hogy Géza vagy a nevében kormányzó gyámok a *Historia Welforum* szerint Konrád királytól való félelmükben („*Chuonradum metuens*”) évi pénzadománnyal VI. Welfet, a Stauf uralkodó legtevékenyebb ellenlbasát támogatták.⁴⁵

A magyar és német kormányzat közötti megegyezés után kutatva átlépjük Géza uralkodásának időbeli határait. 1139 pünkösdjén, még II. Béla uralkodása alatt Zsófiát, Géza testvérét⁴⁶ eljegyezték III. Konrád kisfiával, (VI.) Henrikkel, és a gyermek menyasszonyt Németországba vitték, hogy ott folytatódjon nevelése. Az eljegyzés ügyében a még ugyanazon évben életét vesztő Bambergi Ottó püspök járt el. Azonban a barátság nem tartott sokáig. Tudjuk, hogy Zsófia az admonti kolostorba vonult, a hírek szerint a rossz bánásmód miatt, amiben az eljegyzés felbontása után része volt. Kérdéses, hogy ez csak 1146 nyarán, a nevezetes háborús évben történt-e, vagy 1145-ben, amikor III. Konrád sógornője, Sulzbachi Bertha és Manuel császár eljegyzése kapcsán trónutóda számára is egy rangosabb menyasszonyt szemelt ki,⁴⁷ vagy már 1142-ben, miután a frankfurti fejedelmi tanácson kiegyeztek a Staufok és a Welfek, tehát már nem volt szükség Zsófiára, a Magyarország amúgy nem túl stabil pártoló magatartását szavatoló túsra.⁴⁸ Vagy talán már 1141-ben bekövetkezett a szakítás, miután a magyarok és németek csehországi politikája külön útra terelődött, és az egyik cseh trónkövetelő Magyarországra menekült unokatestvéréhez, míg a másik,

Germania pontificia 3. 1935. 272. 68 sz. Általában erről a témáról lásd még: Zimmermann, H.: *Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für den Osten*. Südostdeutsches Archiv, 10. (1967) 35–49.

⁴⁵ Vö. *Historia Welforum* c. 26. Hrsg. E. König: *Schwäbische Chroniken der Stauferzeit* 1. 1938. 52.; Feldmann, K.: *Herzog Welf VI. und sein Sohn. Das Ende des süddeutschen Welfenhauses*. Diss. Tübingen, 1971. 20.; Jehl, R. (Hg.): *Welf VI.* (sajtó alatt). Feldmann a VI. Welf és II. Géza közötti szerződést csupán 1145–1146-ra helyezi (Feldmann II. 61. jegyzet).

⁴⁶ Zsófia sorsával foglalkozik Jaksch, A. v.: *Zur Lebensgeschichte Sophias, der Tochter König Béla's II. von Ungarn*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (a továbbiakban: MÖG) Erg. Bd. 2. 1888. 361–379., a 364. oldalon az eljegyzés felbontását 1146 elejére helyezi. Az 1139 pünkösdjén megkötött eljegyzés nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban vö. Schmitt, J.: *Bischof Otto der Heilige und seine Beziehungen zu Ungarn*. In: Festschrift G. Zimmermann, Beihefte des Historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg 23. 1989. 25–35, különösen 36. III. Konrad akkori politikájára vonatkozóan vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 105., 282., 494., 498., 502., 683.; Heilig, K. J.: *Ostrom und das Deutsche Reich im 12. Jahrhundert*. Schriften der MGH 9. 1944.; Ohnsorge, W.: *Abendland und Byzanz*. 1963. 438., Makk: *The Árpáds*, 35.

⁴⁷ Vollrath (VI.) Henrik új bizánci házassági terveit csak 1150-re teszi (Vollrath: *Konrad III.*, 357.); ezzel szemben Niederkorn 1148 mellett foglal állást (Niederkorn: *Die Mitgift*, 135.). Vö. Hiestand, R.: „*Neptis tua*” und „*fastis Graecorum*”. Zu den deutsch–byzantinischen Verhandlungen um 1150. *Deutsches Archiv*, 49. (1993) 501–553.

⁴⁸ A VI. Welfhez fűződő vitás viszony továbbra is fennállt; Feldmann (Feldmann: *Herzog Welf VI.* 17., 20.) Hóman Bálintra (Hóman B.: *Geschichte des ungarischen Mittelalters* 1. 1940. 383. [Magyarul: Hóman B.: *Magyar középkor*. Budapest, 1938.] és Hilschre (Hilsch: *Die Bischöfe*, 53.) is hivatkozva III. Konrád magyarellenes politikáját már II. Géza uralkodásának kezdetére, 1141-re datálja.

II. Ulászló a német királytól kapott segítséget, s így 1144-ben végül elfoglalhatta országa trónját, majd támogatójának, Konrádnak egy magyar trónkövetelővel,⁴⁹ az akkoriban Csehországban tartózkodó Borisz herceggel is szolgált. Ellentétes vélemények láttak tehát napvilágot abban a tekintetben, hogy mikor is vált nyilvánvalóvá a Magyarország és Németország közötti ellenségeskedés, s a vitát aligha lehet eldönteni. Ezek a Géza nagykorúsítása és önálló kormányzása előtti időszakra vonatkozó adatok azonban nem feltétlenül csengenek össze az 1224-ben kelt oklevélnek az erdélyi szászok behívására vonatkozó megállapításával⁵⁰, mely szerint „*vocati fuerant a piüssimo rege Geysa*”.

Továbbra is rejtély, mi alapján nevezi meg az erdélyi történetírás legkorábbi ága 1143-at Géza erdélyi telepítő tevékenységének kezdőpontjaként: „*MCXLIII. Geysa secundus avus Andreae regis Saxones evocavit in Transilvaniam*”. Ez olvasható a minden valószínűség szerint legrégebb annalszitikus feljegyzésben, a *Fali Krónikában* (*Wandchronik*), amit 1535-ben a szentmisén résztvevő hívek okulására festettek fel a brassói plébániatemplom, későbbi nevén a Fekete Templom falára, s amit újra és újra megismételtek a történeti munkák. Pedig éppen a brassóiak nem hivatkozhattak II. Gézára, hiszen városukat csak a II. András király által 1211-ben az erdélyi Barcaságba hívott Német Lovagrend alapította.⁵¹

Az úgynevezett szepességi, illetve erdélyi „szászok” kivándorlásának egyértelmű időbeli meghatározása a Mosel vidék akkori helyzete alapján sem lehetséges. Alfred Haverkamp Karl Lamprechtre hivatkozva⁵² utal arra a hatalmas népességnövekedésre, ami a 12. században a települések megkétszereződéséhez és Eifel, valamint Hunsrück térségében irtásföldek kialakításához vezetett, továbbá Fritz Crushman nyomán felhívja a figyelmet a korabeli katasztrófákra. 1141–1151 között szinte minden évben találunk okot a kivándorlásra: vihar és áradások vagy egyéb okból bekövetkező rossz termés, éhínségek, járványok, az állatállomány pusztulása; a következő évekre vonatkozóan azután nincs hír Nyugat-Németországból. 1140-től 1146-ig még a trieri érsekek és a luxemburgi gróf között a „Papkirály”

⁴⁹ III. Konrád 1142 eleji csehországi hadjáratára vonatkozóan, melyre az általa elismert II. Wladislaw herceg megsegítése végett vállalkozott annak Magyarországra menekült unokatestvérével, Wladislawval és az elégedetlen cseh nemesek által megválasztott Znojmoji Konráddal szemben, vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 282. Boris trónkövetelő fellépése a német udvarban Fresingi Ottó nyomán 1146 elejére tehető: Otto von Freising: *Chronica* VII, 34. Hg. von A. Hofmeister. MGH SS rer. Germ. 45. 1912. 367.; vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 495. és Kosztolnyik: *From Coloman*, 115., Makk: *The Arpáds*, 36.

⁵⁰ Az ún. szepességi szászok, akiknek magyarországi bevándorlását egyébként szintén II. Géza korára helyezik, legrégebb történeti munkájuk, a 15. század elején keletkezett Szepesszombati Krónika szerint II. Béla idején érkeztek volna az országba (vö. Szentpétery I.: *Scriptores rerum Hungaricarum* 2. Budapest, 1938. 280). Ez az elképzelés a Vak Bélára utaló egyértelmű kijelentés dacára téves, véleményem szerint összekeverték a neveket, s valójában IV. Béláról és az 1241-es tatárjárás után általa szorgalmazott utólagos német telepítésekről van szó.

⁵¹ Vö. *Annales templi Coronensis*. Hg. von O. Netoliczka. In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 4: Chroniken und Tagebücher 1. 1903. 1. Ebből merít továbbá: Schlözer, A. L.: *Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1795–1797)*. (Lásd a Zimmermann bevezetőjével ellátott utánnymatot, in: Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 3. (1979) 207.) Lásd még: Armbruster, A.: *Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgische-sächsische historiographie*. Südostdeutsches Archiv, 19/20. (1976/1977) 20–52., különösen 22. A Német Lovagrend erdélyi fellépéséről 1211–1225 között lásd: Zimmermann, H.: *Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen*. VuF 26. 1980. 267–298. (Utánnymását lásd uő.: *Im Bann des Mittelalters*. 1986. 152–183.) Brassóra vonatkozóan utalunk a következő munkára: Killyen, F.: *Die Anfänge der Stadtwerdung Kronstadts*. Siebenbürgisches Archiv, 17. (1984) 35. és Gündisch, K.G.: *Das Patriariat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Studia Transylvanica, 18. (1993) 56.

⁵² A következőkben utalok Haverkamp és Curschmann műveire: Haverkamp, A.: *Die Mosellande im 12. Jahrhundert – Motive zur Auswanderung?* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 4. (1981) 21–39. és Curschmann, F.: *Hungersnöte im Mittelalter*. 1900. 138.

III. Konrád megválasztása következtében kirobbant háborús konfliktus is pusztította a vidéket, amiről azután így ír a *Gesta Treverorum* egyik kontinuatora: „A szerencsétlen népet elűzte a testvérharc gyors és szeszélyes árja [...] A hátramaradók elmaradtak a munkától, oly nagy gondot fordítottak arra, hogy elrejtőzzenek az ellenség elől [...] Az egész országban felhagytak a földműveléssel [...] Az állatok szétszóródtak [...] a fiatal állatokat elrabolták [...] a rejtőzködő jószágot éjjel elvitte a farkas [...] A vidék körös-körül elpusztult, a parasztok az esztendőre panaszkodtak ...”. *„Terra pauper et sterilis”* – így foglalja össze a krónikás a 12. század végén a vidéken kialakult helyzetet.

Ezzel szemben a Magyar Királyság Freisingi Ottó szerint *„tamquam paradysus Dei”*, és az oklevelek tanúsága szerint több *„deserta”* állt rendelkezésre, melyeket „Királyföldként” az újonnan betelepülők rendelkezésére lehetett bocsátani, még ha ezek nem is voltak teljesen lakatlan területek.⁵³ A későbbi erdélyi szászok kivonulását mégsem említi egy krónikás forrás sem, sem a német Nyugatról, sem a magyar Keletről származó. Az esemény feltűnés nélkül játszódhatott le, semmi esetre sem volt szó népvándorlásról. August Meitzen, a berlini nemzetgazdász, és tőle függetlenül Friedrich Teutsch, a későbbi szász püspök kerek száz évvel ezelőtt számításokat végeztek. Erdély elsőként betelepített vidékén a falvak telekfelosztása alapján mintegy 520 családot állapítottak meg a 13 elsődleges településen elosztva, tehát családonként hozzávetőlegesen öt főt számlálva körülbelül 2600-an lehettek az első telepesek.⁵⁴ Amennyiben feltételezzük, hogy aligha indulhattak útnak mind egyszerre, akkor ne csodálkozzunk, hogy elvándorlásuk nem tűnt fel a krónikaíróknak.

Még mindig nem tisztázott azonban, hogy ez mikor kezdődött, Géza király a német udvarral egyetértésben mikor küldte ki toborzóit, akiket a sziléziai-lengyel térséggel ellentétben Magyarországon sosem illettek a *locatores* névvel, s legfeljebb a későbbi erdélyi regionális és helyi vezető rétegeként tevékenykedő gerébekkel (*Gräfen*) azonosíthatók.⁵⁵ Talán mindehhez nem is volt szükség semmiféle megegyezésre a legfelsőbb politikai szinten, csak egy, a telepítéseket intéző helyi kezdeményező ügyes rábeszélőképességére, az egyes családok kivándorlása pedig a nagypolitikát érdeklő körön kívül zajlott le. Amikor a bizánci krónikaíró, Kinnamosz 1152-ben már szászokat is említ a magyar király hadseregében,⁵⁶ aligha lehetett szó parasztokról, akiket kevéssel magyarországi letelepítésük után máris besoroztak az ország védelme érdekében, hanem inkább zsoldosokról, akik egy hadjárat erejéig a magyar király szolgálatába szegődtek vagy egyébként is „nemesi *hospesek*ként” hosszabb-rövidebb ideig a magyar királyi udvarban vendégeskedtek, ahogyan ez Szent István ideje óta szokásban volt.

Egyik első oklevelében, melyet a nyugat-magyarországi Szent Márton hegyi kolostor számára állíttatott ki, II. Géza nyíltan az *„institutum sancti regis Stephani”* mellett foglal állást. Ezzel nem csupán a bencés rendház alapító oklevelére utalhatott, hanem a magyar királyság alapítójának híres *Institutio morum* című művére, melyben az államalapító egyebek között utódjának adott tanácsokat *„de detentione et nutrimendo hospitum”*, *„nam unius linguae uniusque moris regnum inbecille et fragile est”*, és mert az országba hívott „vendégek” olyan

⁵³ Lásd a 17. jegyzetet.

⁵⁴ Lásd: Klein: *Transsylvania*, 222.

⁵⁵ A *locatores*re vonatkozóan: Menzel, J. J.: *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*. 1977.; az erdélyi viszonyokkal kapcsolatban: Gündisch: *Das Patriziat*, 101. és különösen 109.

⁵⁶ Vö. a következő kiadással: Meineke, A.: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnensis gestarum*. 1836. 131. vagy Moravcsik G.: *Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, 1984. 211.; Makk: *The Árpáds*, 60., 147. 190. jegyzet. A szövegrészt egyébként már Schlözer is ismerte (Schlözer: *Kritische Sammlung*, 207. 52. jegyzet).

képességeket hozhatnak magukkal – „*diversas linguas et consuetudines diversa que documenta et arma*” –, „*que omnia regna ornant et magnificent aulam*”, tehát szintén hozzájárulhatnak a magyar királyi udvar dicsőségéhez és Magyarország prosperitásához.⁵⁷

A *hospitalitas* Szent István kora óta alapelve volt a magyar politikának, úgyhogy Magyarországot a középkorban jellemzően vendégszerető országgént tarthatták számon.⁵⁸ Ha a magyar királyság kezdeti időszakában inkább lovagok és klerikusok jöttek is Magyarországra, hogy a keresztény-nyugati lovagi kultúrát terjesszék az országban, úgy tűnik, II. Géza és kormányzata azért, hogy paraszti telepéseket hívott be a német vidékekről, és letelepítette őket például a Királyföldön rendelkezésre álló pusztaságban (*deserta*) az erdőketől, Erdőelvényt és Magyarország betörések által veszélyeztetett keleti határán, bölcsen kamatoztatta a magyar államalapító azon kormányzási alapelvét, mely a mai nemzeti vilongásoktól túlfutott korszakban még inkább figyelemreméltó. Mindezt pedig azért tette, hogy használjon az ország művelődésének, és segítse az elégtelennek bizonyuló határvédelmet.⁵⁹ Nem véletlen, hogy a később erdélyi szász nemzetnek nevezett népesség jelmondatává az először 1302-ben lejegyzett mondás, „*ad retinendam coronam*” vált.⁶⁰ Még ha nem is szolgálhatunk pontos adatokkal a királyi intézkedések kezdeteivel kapcsolatban,⁶¹ ezek mégis kiemelkedő helyet jelölnek ki a „gézai korszak” számára a Staufok korán messze túlnyúló érvénnyel.

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSANNA

⁵⁷ Vö. Deér, J.: *Byzanz und das abendländische Herrschertum*. 1977. 470. Géza Szent-Márton-hegyi oklevelével kapcsolatban, amely valójában csak megközelítően helyezhető az 1142–1146 közötti évekre, Deér Erdélyre hivatkozik (Erdély: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, 597.); lásd még a 76. sz. regesztát Szentpéterynél. Szent István sokat vitatott munkája, az „*Institutio morum*” németül Györffy György szerkesztésében jelent meg, in: Györffy, Gy.: *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*. 1983. 253., különösen a 259. oldalon kezdődő „*De detentionis et nutrimendo hospitum*” c. fejezet. Lásd még: Szűcs, J.: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung*. Südost-Forschungen 31. (1972.) 31. és röviden: Györffy, Gy.: *König Stephan der Heilige*. 1988. 197. Deér megkérdőjelezte a dokumentum eredetiségét, de a beharangozott tanulmányt már nem jelentethette meg; vö. a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte auf der Reichenau őszi ülésének 169. sz. protokolljával, 1971. 85.

⁵⁸ Lásd Zimmermann, H.: *Hospites Theutoinici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung*. In: Gedenkschrift für H. Steinacker. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 16. (1966) 67–84.; Schönemann: *Die Deutschen*, i. m. és Fügedi: *Das mittelalterliche Ungarn*, valamint Kubinyi, A.: *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn* és Helbig, H.: *Die ungarische Gesetzgebung des 13. Jahrhunderts und die Deutschen*. In: *Vorträge und Forschungen*, 18. (1975) 527–566., 509–526.

⁵⁹ A régi magyar határvédelem gyeplétszerével kapcsolatban vö. Klein: *Transsylvania*, 117.

⁶⁰ Zimmermann – Werner: *Urkundenbuch*, 534. IV 11. tábla és Straussenburg, A. Arz v.: *Beiträge zur siebenbürgischen Wappenkunde*. Siebenbürgisches Archiv, 16. (1981) 34.

⁶¹ A modern történetírás e tekintetben elővigyázatos; vö. például: Kosztolnyik: *From Coloman*, 113.: „... the chroniclers remained silent about the settlement policy of the king in Transylvania. In accordance with this policy, Franks from the Mosel valley and western Flemish peasants were invited and welcomed by the monarch to settle down in the heavily wooded lands of the southern counties of Transylvania. Those settlers cultivated the land ...” („A krónikaírók hallgatnak a király erdélyi telepítési politikájára vonatkozóan. Ezzel a politikával összefüggésben az uralkodó Mosel-völgyi frank és nyugat-flandriai parasztokat hívott meg és fogadott be azért, hogy letelepedjenek Erdély déli megyéinek erdővel sűrűn borított vidékén. Azok a telepések művelték meg a területet...”). Lásd még: Bernhardi: *Konrad III.*, 931. 53. jegyzete: „Konrad uralkodása alatt minden valószínűség szerint II. Géza magyar király német telepéseket hívott Erdélybe.” Bernhardi hivatkozik Giesebrechtre, aki Zsófia eljegyzésének felbontásából kiindulva a telepítések időpontját 1141–1145-re helyezi, hiszen „később a Magyarország és a Német Birodalom közötti viszony olyan ellenségesen alakult, hogy a király aligha gondolhatott németek tömeges behívására. Giesebrecht, W. v.: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit 4*. 1877. 377.